
Middeleeuse staatsfilosofie, die geïndividualiseerde staat en Samuel Rutherford se bydrae tot die politieke wetenskap

Andries Raath
Navorsingsgenoot
Departement Geskiedenis
Universiteit van die Vrystaat
RaathA@ufs.ac.za

Abstract

Medieval philosophy of the State, the individualised State and Samuel Rutherford's contribution to political science

Medieval political theories proceeded from the whole of society and the hierarchical structure of social life. The divinely organized nature of society was viewed as being organismic in essence with each part related to the whole of society as the limbs of the human body are attached to the torso and the other parts of the human body. Church and State were respectively perceived as the soul and body of human society. As in antiquity, the Middle Ages failed to subscribe to the idea of the State as a legal personality. However, the private law conception of legal personality was initially bestowed upon the towns and the cities, and later on the State as a whole composed of its parts. The private law conception of legal personality supported the notion of the people's will being the ultimate source of State authority. The idea of the sovereignty of the people gained in influence to the point where the subjection of the people to the authorities in the natural realm, was traced to the voluntary and contractual submission of the community to political authority. The seventeenth century Reformational author, Samuel Rutherford, played an important role in the statement of a Reformed theory of the individualised

State subject to law. However, Rutherford remained committed to the basic tenets of Medieval political theory – a commitment preventing him from coming to grips with the foundational principles of sovereignty-in-own-sphere and the limits of State competencies emanating therefrom.

1. Inleiding

Die Skotse teoloog en politieke skrywer, Samuel Rutherford, se staatsfilosofiese werk word allerweë as 'n deurbraak in die Reformatoriese politieke denke beskou.¹ Dit word deur Francis Schaefer as 'n belangrike bydrae tot die Reformatoriese denke in Anglo-Amerikaanse kringe bestempel. Volgens Schaefer het Rutherford se werk groot impak op die grondwet van die Verenigde State van Amerika gehad en John Witherspoon (1723-1794) was 'n belangrike kanaal waardeur Rutherford invloed uitgeoefen het.² J.F. Maclear beskryf Rutherford se *Lex, Rex* as die mees beduidende uitdrukking van die 17de eeuse Reformatoriese denke in Engels – 'n werk wat in die daaropvolgende eeu vergete gebly het.³ David Hall plaas Rutherford se werk in dieselfde kategorie as dié van Althusius en die *Westminster Larger Catechism* se bespreking van die Dekaloog.⁴ Volgens Richard Flinn is Rutherford se *Lex, Rex* een van die mees omvattende uitdrukkings van Calvinistiese politieke denke en een van die sluitstene in die ontwikkeling van die moderne politieke teorie.⁵ In sy verhandeling “Samuel Rutherford on Law and Covenant” bestempel Shaun de Freitas die outeur van *Lex, Rex* as “one of the ablest exponents on reformed jurisprudential and political thought that emanated from the Reformation during the 17th century”.⁶ In sy proefskrif “Law and Federal-Republicanism: Samuel Rutherford’s Quest for

1 S. Rutherford, *Lex, Rex*. Harrisonburg, Virginia: Sprinkle Publications (1982).

2 F. Schaefer, *The Complete Works of Francis Schaefer: A Christian Worldview*, 2de uitgawe. Wheaton: Paternoster Press (1985), p. 137.

3 J.F. Maclear, “Samuel Rutherford: The Law and the King.” In G.L. Hunt (red.), *Calvinism and the Political Order*. Philadelphia: The Westminster Press (1965), pp. 65-87.

4 D. Hall, *Saviour or Servant? Putting Government in its Place*. Oak Ridge: The Covenant Foundation (1966), p. 349.

5 R. Flinn, “Samuel Rutherford and Puritan Political Theory.” *The Journal of Christian Reconstruction* (1978-1979), p. 49.

6 S. de Freitas, “Samuel Rutherford on Law and Covenant”. LL.M.-verhandeling, Universiteit van die Vrystaat (2003), p. 5.

a Constitutional Model” identifiseer dieselfde outeur die republikeinse idee in die algemeen as ’n belangrike katalisator vir Rutherford se staatsfilosofiese behandeling van antieke Griekse en Romeinse filosowe, asook Middeleeuse en tydgenootlike skrywers oor die staat⁷, die rol van die individu en nie-staatlike lewenskringe in die politieke lewe.⁸ Die verskyning van biskop John Maxwell se *Sacro-Sancta Regum Majestas* was egter die besondere impuls wat Rutherford tot publikasie van sy werk *Lex, Rex* aangespoor het – ’n skrywer wie se pouslike gesindheid, volgens Rutherford, tot absolutistiese denkwyses lei.⁹

Met verwysing na Rutherford se reaksie teen die vroeg-moderne staatsdenke van Bodinus en Grotius, merk De Freitas op dat Rutherford die klem na republikeinse beginsels verskuif het, “with special emphasis on the principle of contractarianism, federalism and the superiority of the Divine or moral law, as well as the inextricable connexion between these, which in turn, forms the backbone of an effective constitutional model.”¹⁰ Rutherford se werk was egter nie alleen teen die absolutistiese staatsowereniteitsteorie van die vroeg-moderne skrywers gerig nie, maar ook teen die Middeleeuse wortels van Maxwell se Skolastieke denke. Die vraag is egter tot welke mate Rutherford daarin slaag om struikelblokke ter formulering van ’n geïndividualiseerde staatsidee in die Middeleeuse politieke denke te oorkom en aan ’n normatiewe staatskonsepsie uitdrukking te gee, wat aan sowel die wetsy as die subjeksy van die staat as normatiewe regsverband reg laat geskied. By beoordeling van Rutherford se bydrae in hierdie verband, val die klem op die privaatregtelike wortels van die Romeinse korporasieteorie, die invloed daarvan op die erkenning van die staat as regsverband beklee met regspersoonlikheid en die struikelblokke in die Middeleeuse staatsfilosofie waarmee Rutherford moes rekening hou. Laastens word Rutherford se denke oor die staat as geïndividualiseerde regsverband krities ondersoek en leemtes in sy staatsteorie wat ’n normatiewe uitsig op die staat as regsverband belemmer, uitgewys.

7 Die begrip “staat” word gebruik ter aanduiding van alle entiteite wat oor die strukturele eienskappe vir staat-wees beskik: die handhawing van die regsorde deur middel van die swaardmag ter nastrewing van publieke geregtigheid binne ’n bepaalde geografiese gebied.

8 S. de Freitas, “Law and Federal-Republicanism: Samuel Rutherford’s Quest for a Constitutional Model”. LL.D.-proefskrif, Universiteit van die Vrystaat (2014), p. 4. Skrywers soos Plato, Aristoteles, Cicero, Irenaeus, Augustinus, Justinianus, Ulpianus, Gratianus, Plutarchus, Aquinas, Azo, Marsilius, Bartolus van Sassoferato, Baldus de Ubaldis en De Molina word in dié verband genoem.

9 De Freitas, “Law and Federal-Republicanism”, p. 5.

10 De Freitas, “Law and Federal-Republicanism”, p. 420.

2. Die Middeleeuse staatsfilosofie en die opkoms van die geïndividualiseerde staat

2.1 Die Griekse en Romeinse staatsopvattinge

Die Griekse en Romeinse staatsopvattinge het die opkoms van die geïndividualiseerde staat in die Middeleeuse staatsfilosofie ernstig aan bande gelê. Beide Plato (427-347 v.C.) en Aristoteles (384-322 v.C.) se politieke filosofie was op die struktuur en rol van die *polis* as omvattende gemeenskap sonder regs persoonlikheid, afgestem. In die Griekse politieke kultuur was die stadstaat (*polis*) 'n selfstandige geheel wat met die menslike gemeenskap saamval. By Plato is die *polis* 'n lewende organisme wat (as makrokosmiese geheel) teenoor die individuele mens staan en laasgenoemde (as mikrokosmiese element) omsluit.¹¹ By Aristoteles is die *polis* meer abstrak as 'n veelsoortig saamgestelde kollektiewese, wat bo die enkeling verhef is en al die individue se verhoudinge omvat.¹² Dié verhoudinge word deur middel van 'n konstitusie gereël. Aristoteles se politieke filosofie kom nie tot die begrip van die staat as regs persoon wat as subjek van gesagsregte funksioneer nie. Volgens Aristoteles beskik slegs die waarneembare persoon oor staatsgesag.

Die Romeinse staatsbeskouing verskil nie wesentlik van die Grieks-filosofiese staatsopvatting nie. Vir Cicero is die staat 'n organisme wat oor 'n eie wese beskik en waarin hy onderskei tussen die eenheid van die gesamentlike liggaam en die veelheid individue waaruit dit saamgestel is. Die *societas civium* beskik oor geen persoonlikheid afsonderlik van die *civis* nie, en hy ken die staatsregte aan die *populus* toe. Ook volgens die Stoïsyne was die staat 'n onderdeel van die alomvattende *societas generis humani*, welke staat as *corpus ex distantibus*, die moontlikheid veronderstel van 'n geheel wat nie dieselfde as die totaliteit van sy lede is nie. Dit bring mee dat die identiteit van die eerste erken kan word ondanks die wisseling van die laaste. Steeds is hier egter nie sprake van 'n afsonderlike lewensvorm met 'n afsonderlike persoonlikheid nie.¹³ Die filosofiese beperkinge van dié standpunte het verhoed dat die Romeinsregtelike staatsopvattinge tot 'n begrip van 'n aparte persoonlikheid van die staat kon kom. Die Romeinsregtelike onderskeid tussen privaat- en publiekreg het egter 'n bydrae daartoe gelewer dat die

11 Kyk H. Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought*. Dl. III. Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing Company (1957), p. 200 e.v.

12 Kyk C.E. Merriam, *A History of the Theory of Sovereignty Since Rousseau*. Kitchener: Batoche Books (2001), pp. 5-6.

13 O. Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Dl. III. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung (1881), p. 3.

staat as regspersoon mettertyd in die literatuur van die juriste na vore sou kom.

2.2 Die Romeinsregtelike *jus privatum* en regspersoonlikheid

Volgens Romeinsregtelike insig was die *jus publicum* die normkompleks waarop die *populus* beweeg – hetsy gesags- of vermoënsregtelik – terwyl die *jus privatum* as *jus singulorum* beskou is. Hierdie onderskeid is dermate gehandhaaf dat die beginsels van een gebied nie op dié van die ander toegepas is nie.¹⁴ Ingevolge die *jus privatum* is die status van die individuele persoonlikheid gehandhaaf. Die Romeinse reg het egter nie ruimte vir die ontwikkeling van 'n groeps persoonlikheid gelaat nie.¹⁵ Die Romeinregtelike erkenning van die *singulus* as regs subjek het nie tot die erkenning van groeps persoonlikhede beklee met regs subjektiwiteit gekom nie, maar het oor die boeg van die *communio* en *societas* slegs die groepsaard van groepe wat uit 'n veelheid van afsonderlike subjekte bestaan, erken.

2.3 Die Romeinsregtelike *jus publicum* en die gebrek aan regspersoonlikheid

Wat die posisie van die *jus publicum* betref, was die posisie anders. Die vernaamste regs subjek op die terrein van die *jus publicum* was die staat. Ten spyte van sommige uitsprake in die Romeinse regsliteratuur, is die staat nie met die *populus Romanus* vereenselwig nie.¹⁶ In die *Digesta* word die publiek as geheel en privaatpersone as twee verskillende entiteite onderskei.¹⁷ In *Digesta* 43, 8, 2 word die reg wat deur 'n privaatpersoon

14 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Dl. III, p. 35.

15 Volgens Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Dl. III, p. 38: "Das römische Privatrecht ist seinem innersten Zuge und seinem gesammten Bau nach ganz und nur ein jus quod ad singulorum utilitatem spectat, und weisz nichts von 'organischen Einheiten'".

16 In *Digesta*, 1, 3, 32 maak Julianus byvoorbeeld die uitspraak dat "nam cum ipsae leges nulla ex causa nos teneant quam quod iudicio populi recepta sunt, merito et ea quae sine ullo scripto populous probavit, tenebunt omnes: nam quid interest suffragio populous voluntatem suam declarat an rebus ipsis et factis." Kyk ook *Digesta*, 1, 3, 35 & 40. Alle verwysings na die *Digesta* en *Institutiones* is na P. Krueger & T. Mommsen (reds.), *Corpus Juris Civilis*. Dl. I. Berolini: Apud Weidmannos (1928). Verwysings na die *Codex* is na P. Krueger (red.), *Corpus Juris Civilis*. Editio Stereotypa Quinta Volumen Secundum. Codex Justinianus, P. Krueger (red.). Berolini: Apud Weidmannos (1892). Verwysings na Gaius se *Institutiones* is na J. Muirhead (red.), *The Institutes of Gaius and Rules of Ulpian*. Edinburgh: T. & T. Clark (1895). Alle verwysings na Klassieke en Middeleeuse bronne, bevat die boek, hoofstuk en die betrokke paragraaf/paragraawe, tensy anders vermeld.

17 *Digesta*, 43, 8, 2.

afgedwing word, beskou as 'n reg van die *publicum*.¹⁸ Voorts kon die *populares actiones* ingestel word ter beskerming van die *jus populi*, dit wil sê van die reg van die volk as 'n eenheid geneem.¹⁹ Die volk as oppermagtige was by hulle wilsuïtinge en handeling streng aan konstitusionele voorskrifte gebonde, die gemeentevergadering kon geen geldige besluite neem sonder samewerking van die magistrate nie en die subjek van soewereiniteit was nie die *populus romanus* as sulks nie, maar was 'n eenheidswese wat konstitusioneel georden was. Die subjek van staatsgesag was dus nie die totaliteit van staatsburgers nie en bygevolg het dit nie oor die status van *persona* beskik nie. By die opkoms van die monargale staatsvorme en die konsentrasie van regte en bevoegdhede in 'n enkele individu, ontstaan geen begrip van 'n selfstandige staatspersoonlikheid nie, maar word volstaan met die konkrete subjek as sigbare beliggaming van die volkswil.²⁰ Publiek-regtelik het die Romeinse staat dus oor geen selfstandige persoonlikheid beskik nie.²¹

Privaatregtelik was die ontwikkeling egter verskillend. Vanaf 'n vroeë stadium het die staat met die *singuli* vermoënsregtelik in regsverhoudinge getree, hoewel dit self nie tot regspersoon geword het nie. Hoewel die staat optree teenoor die individu as subjek, geskied dit nie uit hoofde van die staat as gemeenskapspersoon nie, is die privaatregtelike persoonsbegrip nie op hierdie publiekregtelike entiteit oorgedra nie en het die Romeinse juriste volstaan met die teenstelling tussen die private individuele *persona* en die kollektiewe entiteit wat uit 'n veelheid van persone saamgestel is.²²

2.4 Die Romeinse municipia en die ontwikkeling van die regs-persoonlikheidsbegrip

Die toekenning van regspersoonlikheid aan entiteite in staatsverband, kom na vore by die Romeinse stadsgemeentes (*municipia*).²³ Die *municipia* het geen eie *jus publicum* gehad nie, maar het onder die staat geressorteer. Dié

18 Interdictum hoc ... pertinent enim ad publicam utilitatem". Vgl. *Digesta*, 43, 9, 1.

19 *Digesta*, 47, 23, 1: "Eam popularem actiones dicimus quae suum jus populi tuetur."

20 *Codex*, 1, 17, 1; *Institusie*, 1, 2, 6; *Digesta*, 1, 2, 2 en 1, 4, 1

21 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. DI. III, p. 50: "Den Römern blieb der Gedanke fern das auch das Verhältnis zwischen einem organisierten Verbandsganzen und seinem Gliede als solchen nicht bloß als objektives Ordnungsverhältnis sondern als wares und gegenseitiges subjektives Rechtsverhältnis aufgefasst werden könne."

22 Kyk Gaius, *Institutiones* 47, 23, 1: "Eam popularem actiones dicimus quae suum jus populi tuetur."

23 Kyk F. von Savigny, *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*. Die.I- II. Heidelberg: J.C.B. Mohr (1822), p. 246 e.v.

entiteite het wel oor 'n eie vermoë beskik. Dié feit het die noodsaaklikheid na vore gebring om die verhouding van die *municipia* tot hierdie vermoë as 'n privaatregtelike verhouding te beskou. Dit was publiekregtelik moontlik omdat die *municipia* deur staatswette in die lewe geroep is, en as staatsdeel 'n selfstandige deel van die staatsvermoë was. Om dit te vermy is die gemeenskapsgeheel as persoon behandel en is dit privaatregtelik hanteer²⁴ as synde stadsgemeentes wat oor 'n eie vermoë beskik wat nie aan die *populus romanus* behoort nie.²⁵ Dié vermoë het ook nie toegekom aan die *singuli* individueel wat tesame die gemeente uitmaak nie²⁶ omdat die *municipium* as aparte subjek behandel is, wat nóg die staat nóg die *singuli* is.²⁷ Aan dié entiteit wat onveranderd gebly het ondanks die wisseling van die stadsburgers, is wils- en handelingsbevoegdheid toegeken. Mettertyd word die stadsgemeentes beskou as volwaardige regspersoonlikhede waarvan die lede van regsweë gereël is. Regspersoonlikheid word uitgebrei en ook op ander sosiale entiteite toegepas (byvoorbeeld *curiae*, *provinciae* en *collegiae*) en later ook na die staat op die gebied van die staatsreg.

2.5 Die staatlike gemeenskap en regspersoonlikheid

Die staat as draer van vermoënsregte is tydens die republikeinse era aangedui as die *aerarium*. Tydens die keisertyd word die provinsies verdeel tussen die senaat en die keiser. Dit lei tot 'n skeiding tussen senaatsvermoë (die ou *aerarium*) en die vermoë van die keiser (of fiskus).²⁸ By die latere samesmelting van die twee word die benaming fiskus behou, hoewel beide benamings steeds gebesig word.²⁹ Die staat handel egter steeds soos 'n private persoon en word onderwerp aan die reg wat vir laasgenoemde geld.³⁰ Die staat behou egter sekere voorregte van die ou *aerarium*³¹ en die posisie daarvan bly publiekregtelik.³² 'n Praetor is aangestel om reg te spreek tussen die *fiscus* en die *privati*.³³ Die ontwikkeling wat hieruit voortgespruit het, word deur Gierke beskryf as "ein grosse Schritt", en voeg by dat "der Staat war

24 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Dl. III, p. 58.

25 Gaius, *Digesta*, 50, 16, 16; *Digesta* 50, 16, 16: "Civitates enim privatorum loco habentur; *Digesta*, 4, 2, 9 en 46, 1, 22.

26 *Digesta*, 48, 18, 1; 1, 8, 6; 2, 4, 10.

27 *Digesta*, 3, 4, 7.

28 Savigny, *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*. Dl. II, p. 273.

29 *Digesta*, 49, 14, 13 pr. en 15; 48, 13, 11; 48, 10, 1; *Institusie*, 2, 6, 14; *Codex*, 7, 37, 3.

30 *Codex*, 10, 8, 2 en 3; 4, 31, 1.

31 *Digesta*, 22, 1, 17; 49, 14, 28; 49, 14, 45; 49, 14, 46; *Codex* 8, 14, 2; 4, 46, 1.

32 *Institusie*, 2, 6, 14; *Codex* 7, 37, 2 en 3.

33 Kyk *Digesta*, 1, 2, 2.

für die Sphäre des Vermögensrechts in das Privatrecht eingegangen.”³⁴ Die persoonlikheid is egter nie dié van die vermoë nie, maar van die staat, van die *populus romanus*, sonder welke hierdie vermoënsregtelike persoonlikheid nie denkbaar sou gewees het nie. Dié persoonlikheid, hoewel nie buite die privaatreg erken nie, was egter nie beperk tot die suiwer vermoënsregtelike verhouding nie. Ten spyte van die uitgebreidheid van die privaatregtelike persoonlikheid van die staat, is dit as fiskus streng geskei van die Romeinse volk in sy hoedanigheid as draer van die *imperium* – ’n suiwer kunsmatige onderskeid. As draer van publiekregtelike bevoegdhede was die Romeinse volk egter nie iets anders as draer van publiekregtelike bevoegdhede nie en as fiskus vorm dit ’n organiese geheel met sy dra van die *imperium*. In beide gevalle was die *populus* as regsobjek die georganiseerde volk.³⁵ Die feitlike verskyning van die Romeinse staat in die publiekreg, was prinsipiële nie anders as in die privaatreg nie. Die verskynsel dat dit op die een gebied regs persoon genoem word en nie in die ander nie, is slegs te verklaar uit die behoeftes van die Romeinse regsverkeer, want oral waar dit nodig was om regs persoonlikheid aan te neem, is dit toegestaan. Pernice se verklaring oor die persoonlikheid van die stadsgemeentes, was uiteraard ook van toepassing op die staat: “Und zwar ist diese Persönlichkeit eine einheitliche, Man darf die Gemeinde nicht künstlich in zwei Rechtssubjekte zerspalten, in eine, als welches sie nur ein Vermögen habendes Wesen ist, und ein in anderes staatsrechtliches. Das letzters ist zugleich der Träger der privatrechtlichen Befugnisse und Verpflichtungen. Daher schlieszt die politische Verpflichtung der Gemeinde auch das aufhören der privaten Rechtsverhältnisse derselben als notwendige Konsequenz in sich.”³⁶

Die Glossatore se omskrywing van *universitas* was so wyd dat sowel Kerk as staat in al sy verskyninge – sowel publiekregtelik as privaatregtelik – daaronder ressorteer. Hoewel die staat as ’n liggaam *sui generis* beskou is, word dit net soos ander korporatiewe liggame – ook dié wat draer van publiekregtelike bevoegdhede – opgevat as een onverdeelde regsobjek en die *universitas* vereenselwig met die *Gesammtheit*: “Über al daher setzen sie bei ihren tastenden und unsicheren Versuchen einer Konstruktion der Verbandswesenheit als selbstverständlich voraus, dass das Verbandsganze genau in gleicher Weise Vermögenssubjekt und Machtsubjekt ist.”³⁷ Die kunsmatigheid van die Romeinse reg is agtergelaat, en die staat wat in die

34 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. DI. III, p. 59.

35 Kyk A. Pernice, *Marcus Antistius Labeo. Das Römische Privatrecht in ersten Jahrhunderte*. DI. I. Halle: Max Niemeyer (1878), p. 265.

36 Pernice, *Labeo*, p. 287.

37 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. DI. III, p. 214 e.v.

publiekregtelike sfeer optree, word beskou as identiek met die staat wat in die vermoënsregtelike sfeer handel.

Ook die Kanoniste, wat die klem op die afgeskeie persoonlikheid van die korporasie laat val het, het nie weer in die dualisme van die Romeinse juriste verval nie. Hul begrip van *universitas*, omvat bykans alle gemeenskappe, sowel Kerk as staat, gemeentes, ensomeer, sonder om enige publiekregtelike organisasie uit te sluit.³⁸ Die klem val nou op die eenheid van die betrokke entiteit: “Nur heben die kanonisten schon in der äusseren Fassung des Begriffs das Moment der Einheit mehr hervor, und bedienen sich mit einer gewissen Vorliebe des Wortes corpus.”³⁹

Intussen het die idee van regspersoonlikheid sterk in die stede deurgewerk teenoor die identifisering van die gesagsregte in die Ryk. As draer van gesag van die Ryk, en as eenaar van die vermoë daarmee verbonde, is die konkrete persoon van die Keiser as opperste leenheer beskou. Die Keiser as fiskus tree op vir die Ryksvermoë, maar die abstrakte Romeinse begrip regspersoonlikheid ontbreek sodat die koninklike vermoë saamval met die fiskus-vermoë en verteenwoordig alleen ’n sakesfeer waaragter die Keiser staan as sigbare besitter van die vermoënsregte sowel as van die gesagsregte.

Die eintlike staatsidee het dus in die stede ontwikkel, dit vind neerslag in die stede as konstitusioneel geordende gemeenskappe en in die elfde eeu is hierdie gemeenskap as ’n *universitas civium* aangedui.⁴⁰ In die twaalfde en dertiende eeu verkry die woord “stad” langamerhand die betekenis van die begrip “staat”. Vanaf die twaalfde eeu tree dié instellings al meer as persone in die publiekregtelike sfeer op.⁴¹ Die stedelike entiteite vertoon ’n federale karakter. In Keulen neem die burgemeester sy opvolger se eed af, “de swoire also von wegen des raitz vor die gantze gemeynde in praesentia totius consulatus”. In Metz het die Keiser gesweer, “nous les magistres, eschivins et treize jurés del la cite de Metz pour et au nom de tout le corps d’icelle”. In Bremen lê aanvanklik alle burgers die eed af, maar later net die raadslede.⁴²

Uit die Rynse stedebond, die Hansaverbond en die Switserse eedgenootskap kom die landstate as regspersone met stede en gildes as organe na vore.

38 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Dl. III, p. 246.

39 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Dl. III, p. 451.

40 Gierke, *Genossenschaftsrecht* (1873). Dl. II, p. 29.

41 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Dl. II, p. 28.

42 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Dl. II, p. 708, n. 10.

Hierdie stedebonde lê die grondslag van die nuwe Europese staatsbegrip en tree sowel publiekregtelik as privaatregtelik op.

Die moeisame ontwikkeling van die staat as regs persoon is simptome van die spanning waaraan die ontluikende Middeleeuse staatsbegrip onderhewig was. Dié spanning weerspieël die digotomie tussen pouslike monargale oppergesag en die Keiserlike gesagsregte; die vertolking van die eenheid van die *societas humana*; die spanning tussen *regnum* en *sacerdotum*; die antropomorfe inslag van die organismiese staatsbeskouing en die opkomende volksoewereiniteitsleer met die meegaande gesagsdualisme van die volk en die vorstelike regeergesag.

3. Die gesagskrisis in die Middeleeuse staatsfilosofie

3.1 Die teorie van Pouslike monargale oppergesag

Die versmelting van Bybelse en antieke Griekse elemente in die vroeë Middeleeuse staatsfilosofie het in Aurelius Augustinus (354-430) se staatsteorie tot 'n devaluering van die staat as sosiale verband aanleiding gegee. Volgens dié standpunt is die Kerk onmiddellik deur God as sedelike wêreldordening ingestel. Eersgenoemde is bloot 'n menslike en natuurlike instelling wat as gevolg van die verdorwenheid van die menslike natuur ingestel is; 'n benadering wat die staatsfilosofie van denkers soos Hugo Floriacensis (twaalfde eeu) en Johannes van Salisbury (1120-1180) rigtinggewend beïnvloed het.⁴³

Benewens die oppergesag waarmee die Pous in die kerklike domein bekleed was, is die pouslike oppergesag oor staatlake aangeleenthede sedert die elfde eeu na die soewereine vorste van ander state uitgebrei. Vir eeue daarna sou die Katolieke koninkryke van Europa 'n gemenebes vorm met die Pous as hoogste gesag. In dié hoedanigheid sou die Pous optree as arbiter en hoogste gesaghebber in konflikte tussen vorste en hul onderdane en tussen politieke gesaghebbers onderling; hy sou politieke owerhede sensoreer en in sommige gevalle van hul ampte onthef: Hendrik IV, keiser van Duitsland, is in 1160 deur Pous Alexander II van sy amp onthef; Keiser Otho IV en Johannes, Koning van Engeland, is in 1211 deur Pous Innocentius II ontslaan, en Frederik II sou onder Innocentius IV in 1245 dieselfde behandeling te beurt val.⁴⁴

43 Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei*, XIV, 28; Johannes van Salisbury, *Policraticus*, VIII, 17-18 (1992).

44 M. Gosselin, *The Power of the Pope During the Middle Ages*. Dl. II. Vertaling deur M. Kelly. Baltimore: J. Murphy & Co. (1853), p. 1.

Die teoretiese regverdiging vir pouslike monargale soewereiniteit wat vir die pouslike oppergesag aangedien is, kry sedert die elfde eeu beslag deur die teoretiese begrondings wat Pouse Gregorius VII (1073-1085) en Innocentius III (1198-1216) aangebied het. Ingevolge dié motiverings beskou die Pouse hulself as draers van alle oppergesag – sowel kerklik as polities. Volgens Gregorius VII bestryk die pouslike gesag die domeine van sowel die spirituele as die nie-spirituele.⁴⁵ Dié gesag bestryk sowel hemelse as aardse aangeleenthede⁴⁶ – gesag wat oorspronklik aan die apostel Petrus toevertrou is.⁴⁷ Pous Innocentius (1198-1216) volg dieselfde benadering deur alle jurisdiksie in wêreldse sake aan die Pous toe te vertrou.⁴⁸ Volgens Johannes van Salisbury (1120-1180) se verklaring van dié standpunt is die *respublica* metafoeries gesproke die liggaam en die priesterdom die siel wat die liggaam regeer en selfs die hoof van die liggaam kan ontslaan.⁴⁹ Thomas van Canterbury (Thomas Becket) (1116-1170) huldig soortgelyke standpunte wat die politieke gesag aan dié van die kerk onderwerp ten einde vrede en eenheid te verseker.⁵⁰

Teen die dertiende eeu was die idee van pouslike oppergesag dermate ingeburger dat die republikeinse denker, Ptolomaeus van Lucca (c. 1236-c. 1327) gemeenplaisig aanvaar dat die apostel Petrus en sy opvolgers deur Christus as priesters en konings aangewys is, sodat die Pous as *caput in corpore mystico* fungeer en die funksionering van *corpus* van die sosiale

45 Gregorius VII, *Monumenta Gregoriana*. In P. Jaffé (red.), *Bibliotheca Rerum Germanicarum*. Tomus secundus Monumenta Gregoriana. Berdini: Apud Weidmannos (1865), Registrum 4, ep. 2, am 1076, pp. 242-243: “Quod si sancta sedes apostolica, divinus sibi collate *principali* potestate *spiritualia* decernens diidicat, cur non et saecularia?”

46 Gregorius VII in J.-P. Migne, (red.), *Patrologiae Cursus Completus, Patrologiae Graecae*. Tomus 148. Moenia Parisini: Bibliotheca cleri universae (1865), 8, ep. 21, ann. 1080, p. 455.

47 Gregorius, VII, *Monumenta Gregoriana*,. In Jaffé (red.), 14, ep. 23, p. 279 en 1, ep. 63, p. 82.

48 Dié gesag omvat “quod non solum in Ecclesiae patrimonio, super quo plenam in temporalibus gerimus potestatem, verum etiam in aliis regionibus, certis causis inspectis, temporalem iurisdictionem casualiter exercemus”; dit spruit uit die goddelike mandaat waaroor die Pous beskik as “eius vicarius, qui est sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech, constitibus a Deo iudex vivorum et mortuorum.” Innocentius III, *Opera*. In J.-P. Migne (red.), *Patrologiae Cursus Completus*. Tom. 214-217. Venit: Petit-Montrouge (1855). In reg. sup. Neg. Imp. Ep. 18, p. 1012 beskryf hy dié beginsel as “vicarius illius, cuius est terra et plenitude eius, orbis terrarum et universi qui habitant in eo.”

49 Johannes van Salisbury, *Policraticus*. J. Nederman (red.). Cambridge: Cambridge University Press (1992), IV, 1-4 en 6; V, 2-6, VI, 21.

50 Thomas van Canterbury, *Opera Omnia*,. In J.-P. Migne (red.), *Patrologiae Cursus Completus, Patrologiae*. Tomus 190. Venit: Petit Montrouge, p. 652: “In populo sunt reges, principes, duces et aliae potestates, qui saecularia habent tractare negotia, ut totum perducant ad pacem et unitatem Ecclesiae”.

lewe – soos die menslike liggaam – afhanklik is van die spirituele synde die pouslike gesag. In 'n sleutelpassasie van sy *De Regimine Principum* verwoord hy die onderwerping van alle wêreldse gesag op die natuurlike terrein aan dié van die spirituele gesag van die Pous soos volg: “In the mystical body the Supreme Pontiff is head of the faithful of Christ, and since in a real body the head is the source of all motion and sensation, the same will be true in the mystical body. For this reason it is necessary to say that the fullness of grace is found in the Supreme Pontiff, because he alone confers a full indulgence for all sins, so that what we say about the first and principal Lord pertains to him ... It cannot be that this refers to spiritual power alone, since the corporal and temporal always depend on the spiritual, just as the mode of operation of a body depends on the virtue of the spirit.” Ptolomaeus stel die konklusie dat net soos 'n liggaam sy bestaan, deug en funksionering van die gees ontvang – soos deur Aristoteles en Augustinus verkondig – vloei die tydelike juridiksie van regeerders uit die spirituele mag van Petrus en sy navolgers voort.⁵¹

Die onderwerping van alle aardse gesag aan die Pous, het sedert Gregorius VII beslag gegee aan die Skolastieke opvatting dat die Pous se mag tot die politieke sfeer uitstrek, dat politieke gesag minderwaardig teenoor die spirituele mag van die Pous staan, dat politieke mag aan die spirituele onderworpe is en dat regeerders op politieke terrein dienaars van die Pous en die Kerk is.⁵²

3.2 Kerk, staat en die eenheid van die menslike samelewing

Reeds by Gregorius VII en sy navolgers kom die gedagte na vore dat wat die substansie van die gesag van die Pous betref, sowel die tydelike as die spirituele gesag tot die pouslike amp behoort en dat die onderskeid tussen die gesag op die terrein van die genade en dié van die natuur – soos deur die goddelike reg voorgeskryf – slegs die *administratio* en nie die wese daarvan raak nie. Dié onderskeid ontnem egter nie die Pous die reg om direk in aangeleenthede in te gryp wat tot die domein van aardse regeerders behoort

51 Ptolemaeus van Lucca, *On the Government of Rulers. De Regimine Principum* (1630). Vertaal deur James M. Blythe. Philadelphia: University of Pennsylvania Press (1997), III, 10, 7 (p. 174).

52 Kyk bv. die standpunte van Aegidius Romanus, *De Regimine Principum*. Dl. III. Romae: Antonium Bladum (1556), I, 2-3; Augustinus Triumphus, *Summa De Potestate Ecclesiastica*. Romae: Georgij Ferrarij (1648), q. I, a. 7-9; II, q. 36; Petrus de Andlo, *De Imperio Romano-Germanico*. Argentorati: Josiae Rihelij Haerendum (1612), II, 9; Alvarius Pelagius, *De Planctu Ecclesiae*. Venetiis: Francisci Sansovini et Sociorum (1560), I, a. 13, C en G; a. 37, R. nr. 19; a. 52; a. 59 K en a. 40.

nie. Die mag waaroor die Kerk in sekulêre aangeleenthede beskik strek direk tot die gesag van aardse politieke maghebbers uit, 'n bevoegdheid wat Johannes Gerson (1363-1429) beskryf as *dominium quoddam directivum, regulativum et ordinativum*.⁵³

Die Bul *Unam Sanctam* van Bonifacius VIII (1294-1303) het die aansprake van pouslike oppergesag oor die boeg van die eenheid van die menslike samelewing beklemtoon⁵⁴ en sedert die veertiende eeu kom beroepe op die *argumentum unitatis* in pouslike kringe algemeen voor. Augustinus Triumphus de Ancona (1243-1328) huldig byvoorbeeld die standpunt dat die *tota machine mundialis* één is en dat daar slegs 'n enkele *principatus* kan wees.⁵⁵ By Willem van Ockham word dit as algemeen aanvaarde beginsel voorgedhou.⁵⁶

3.2.1 Die onderskeid tussen *regnum* en *sacerdotum* en politieke gesag as instelling van God

Die beginsel van die eenheid van die pouslike gesag en sy direkte inspraak in politieke aangeleenthede, hef nie die onderskeid tussen *regnum* en *sacerdotum* op nie. God het die onderskeid gewil en bygevolg is politieke gesag en die sekulêre staat instellings van God. Dié onderskeid hef egter nie die eenheid van die gesagsinstellings op die twee terreine op nie. In Johannes van Salisbury se *Policraticus* word die goddelike oorsprong van alle aardse gesag beklemtoon.⁵⁷ In sy *Policraticus* stel Johannes van Salisbury dié beginsel soos volg: "For all power is from the Lord God, and is with Him always, and is His forever. Whatever the prince can do, therefore, is from God, but is used as a substitute for His hand, making all things learn His justice and mercy."⁵⁸ Met verwysing na Romeine 13:2 verklaar Johannes dat diegene wat aardse gesag teenstaan, in verset teen God is.⁵⁹

53 Johannes Gerson, *De Potestate Ecclesiae Et Origine Iuris Et Legum*. In *Opera Omnia* (1706). Tom. II, hoofstuk 12; II, 248.

54 Kyk R.T.H. *The Power of the Popes*. Dl. I & II. London: Tims (1838), p. 260.

55 Augustinus Triumphus, *Summa De Potestate Ecclesiasticae*, l. q. I, a. 6 en q. 22, a. 3.

56 Willem van Ockham, *Octo Quaestiones* (1668). In Goldast, Dl. II, pp. 314-391 *Octo qu. I, c. I, 5, 18* en *Dialogus* (1668),. In Goldast dl. II, pp. 398-957, *Dialogus*, III, Tr. I, l. 2, 1 en 30.

57 Johannes van Salisbury, *Policraticus* (1992), IV, I, p. 208-209 en VI, 25, p. 391-395. 'n Standpunt wat ook deur Thomas Aquinas gehuldig word (In II, *Sententiae*, Dist. 44, ad. 4): "utraque deducitur a potestate divina."

58 Johannes van Salisbury, *Policraticus*, IV, I.

59 Johannes van Salisbury, *Policraticus*, VI, 27.

Die Aristoteliese onderbou van die Middeleeuse gesagsbeskouing bring mee dat die politieke gesagsamp nie slegs as *instelling* van God beskou word nie, maar dat die optrede van politieke regeerlui aan God as Bewegende Oorsaak toegeskryf word. Met 'n beroep op Spreuke 21:1 verklaar Ptolemaeus van Lucca dat die hart van die koning in die hand van God is en dat die optrede van die vors deur God bepaal word. Hiervoor beroep hy hom op Esra 1:2; 2 Kronieke 36:23 en Daniël 5:1-30 ter effek dat God die wil van die mens bestuur. Hy verwys ook na Aristoteles se *Metafisika*⁶⁰ vir filosofiese ondersteuning van sy standpunt dat alle syn berus op die Oorsprong van alle syn, soos hitte deur vuur opgewek word. Alle syn – soos heesersgesag – is herleibaar vanaf die Eerste Syn: “Thus, all being derives from that being which is the First Cause, and all lordship that a creature exercises derives from God as from that one who first exercises lordship and as from the First Being.”⁶¹

Subsidiariteit behels in die skolastieke denke van die Middeleeue dat die Kerk die hoogste sfeer is, dat dit alle laer sosiale instellings oorkoepel, dat die gesag van laer instellings van dié van die Kerk as hoogste instelling afgelei word en dat die staat slegs deur middel van die leiding wat van die Kerk uitgaan, sy hoër doel kan bereik. Hoewel Skolastieke denkers oor die detail van die sosiale instellings ter sprake verskil, was daar eenstemmigheid oor die hiërgargiese struktuur waarin alle sosiale instellings georden is. Onder die Kerk, wat tot die terrein van die genade behoort, onderskei die Skolastici gewoonlik vyf organiese groepe wat hoër as die individu en die familie gesetel is, naamlik die dorpsgemeenskap, stad, provinsie, koninkryk en Ryk, hoewel sommige van hierdie sosiale vorme as 'n enkele instelling beskou is. In sy *Summa de potestate ecclesiastica* onderskei Augustinus Triumphus de Ancona (1243-1328) byvoorbeeld vyf *communitates* in die mistieke liggaam van die Kerk: die *vicus* met 'n leraar, die *civitas* met 'n biskop, *provincial* met 'n aartsbiskop, *regnum* met 'n patriarg en die *communitas totius orbis* met die Pous.⁶²

3.2.2 Antropomorfisme en die organismiese staat

Teen die twaalfde eeu is die Skolastieke politieke denke deur die antropomorfiese gebruik van metaforiese beelde, die tipering van die

60 Aristoteles, *Metafisika*, 2, 2, 994a-994b.

61 Ptolemaeus van Lucca, *De Regimine Principum*, III, 1, 3.

62 Augustinus Triumphus, *Summa De Potestate Ecclesiastica*, I, I.

staat as 'n organiese geheel en die beskrywing van die staat as synde 'n geheel waarvan die ander sosiale entiteite in die samelewing die onderskeie dele is, gekenmerk. Johannes van Salisbury (1120-1180) maak byvoorbeeld ruim van antropomorfiese beeldspraak gebruik om die struktuur van die staat te beskryf. Met verwysing na Plutarchus se brief aan Trajanus, beskryf Johannes die staat (oftewel republiek) as 'n liggaam, “animated by the grant of divine reward and which is driven by the command of the highest equity and ruled by a sort of rational management”.⁶³ Diegene wat vir die beoefening van die godsdiens verantwoordelik is, behoort gerespekteer te word as synde die “siel” wat die staatsliggaam lei: “The position of the head in the republic is occupied, however, by a prince subject only to God and to those who act in His place on earth, inasmuch as in the human body the head is stimulated and ruled by the soul.”⁶⁴ Johannes se antropomorfiese toespelings bestryk die hele spektrum van fisieke komponente van die menslike liggaam: die rol van die hart word vervul deur die senaat; die funksies van die ore, oë en mond word verrig deur die regters en goewerneurs van die provinsies; die hande stem ooreen met die amptenare en soldate; die assistente en soldate vervul die rol van die sye; penningmeesters en skribas behartig die funksies van die maag en ingewande; die voete is die landbouers wat aan die grond gebonde is.⁶⁵ In boek VI, hoofstuk 6, lê Johannes klem op die welsyn van die boere en werkliede: “The health of the whole republic will only be secure and splendid if the superior members devote themselves to the inferiors and if the inferiors respond likewise to the legal rights of their superiors, so that each individual man be likened to a part of the others reciprocally and each believes what is to his own advantage to be determined by that which he recognises to be the most useful for the others.”⁶⁶

Marsilius van Padua (oorlede na 1324) ken in sy *Defensor Pacis*⁶⁷ die politieke gesag aan die heersers toe om die onderskeie staatsdele wat tot die natuurlike terrein behoort, tot stand te bring. In die natuurlike sfeer bring dit die *causa movens*, die hart – synde die primêre en onontbeerlike orgaan – tot stand, en verleen die gesag aan al die

63 Johannes van Salisbury, *Policraticus*, V, 2.

64 Johannes van Salisbury, *Policraticus*, V, 2.

65 Johannes van Salisbury, *Policraticus*, V, 2.

66 Johannes van Salisbury, *Policraticus* VI, 20.

67 Marsilius van Padua, *Defensor Pacis* (1612), I, 15.

ander dele van die staat. Die skeppende beginsel van die staat is die rasonele *anima universitatis vel eius valentioris partis*. Dit roep die *pars prima, perfectior et nobilior* in die lewe – synde die opperste regeeramp (*principatus*). Die *anima* verleen daaraan 'n aktiewe mag, synde die *auctoritas iudicandi, praecipendi et exequendi*. Die vorstelike amp beskik oor die bevoegdheid om ander dele van die staat tot stand te bring en in te stel. Analoog aan die funksionering van die hart wat volgens die natuurlike vermoë waaroor dit beskik, funksioneer, ontvang die vors deur middel van die reg (*lex*) die kompetensie om die staat te laat funksioneer. Volgens die maatstaf van die reg, is die vors geroepe om die onderskeie dele van die staat in te stel, toe te rus met die nodige *official*, hul te beloon en te straf, hul te bewaar, hul samewerking te bevorder en konflik tussen hulle te verhoed. Selfs wanneer die staatslewe 'n aanvang neem, kan die regeeramp – soos die hart – nie tot stilstand kom sonder dat die liggaam sterf nie.⁶⁸

By Nicolaus van Cusa (1401-1464) was die antropomorfe beskrywings van die staatsliggaam dermate gevestig, dat benewens die Pous as geestelike maghebber, die ledemate van die liggaam – synde hiërgies vanaf die Keiser afwaarts – aangedui word as synde die *leges* (oftewel senustelsel); die *leges imperiales* (die brein), waaraan die Keiser gebonde is; die *patria* is die skelet en die sterflike vlees word verteenwoordig deur die *homines*. Die liggaamlike ongesteldhede van die politieke liggaam moet deur die Keiser behandel word in ooreenstemming met die kundigheid van die staatsgeneeshere. Indien voorkomende behandeling onsuksesvol is, mag die Keiser in laaste instansie metafories tot amputasie, *cum dolore compassionis*, oorgaan.⁶⁹

Deur dié vertolking van die bevoegdhede van die staatlike regeerlui, tesame met die subsidiêre struktuur van die samelewingsorde onder oppergesag van die Kerk, is die staat tot hoogste maghebber op die terrein van die natuur verhef. Benewens die spirituele leiding wat van kerkweë uitgaan om die staat tot groter vervolmaking te lei, het sowel eksterne as interne beperkings aan die kompetensies van die staat as totaalverband ontbreek – 'n verskynsel wat tot grootskaalse magsmisbruik by staatslui aanleiding gegee het. Gekoppel aan die beginsel van subsidiariteit, groei die organismiese staat bygevolg uit

68 Marsilius van Padua, *The Defender of the Peace*. Vertaal en geredigeer deur A. Brett. Cambridge: Cambridge University Press (2005), pp. 88 e.v.

69 Nicolaus van Cusa, *De Catholica Concordantia*. (Kopie van die Beyerse Staatsbiblioteek). Basel. Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld (waarskynlik 1565), (I, 10, 14-17; II, 41.

tot 'n omvattende totaalverband wat alle ander sosiale entiteite op die natuurlike terrein insluit, die funksionering daarvan kontroleer en die nodige gesag daaraan delegeer.

4. Die opkoms van die Middeleeuse volksoewereiniteitsleer

4.1 Die Middeleeuse kontraksteorie

Reeds Manegold van Lautenbach (elfde eeu) opper die moontlikheid dat onderdane deur middel van kontraksluiting hul gesag aan die heerser kan oordra. Engelbert van Volkersdorf (1250-1311) neem die leiding met die akkommodering van 'n *pactum subiectionis* in sy demokratiese politieke denke: alle *regna et principatus* vloei voort uit 'n *pactum subiectionis* wat 'n natuurlike behoefte en instink van die mensdom bevredig.⁷⁰ Marsilius van Padua⁷¹ en Willem van Ockham⁷² het stukrag aan dié standpunt gegee dat die onderdane deur middel van 'n kontrak hul gesag aan die heerser oordra. Die *ius humanum* wat die heersersreg en eiendomsreg – in plaas van die gemeenskap van goedere ingevolge die goddelike en natuureg invoer – is 'n *ius populi* en word deur die *populus* aan die Keiser, saam met die *imperium*, oorgedra.⁷³ Op dié grondslag ontvang die volk die reg om 'n regeerder aan te wys.⁷⁴ Volgens Ockham tree die volk as instrument van God op. Volgens Antonio de Rossellis⁷⁵ handel die Romeinse volk as *Dei minister* en *instrumentum* waardeur God aan die *communitas* die mag verleen wat aan die regeerder oorgedra word.

Nicholaus van Cusa⁷⁶ redeneer dat alle magte in Kerk en staat sowel van God as die volk kom, omdat die vrywillige onderwerping van die onderdane die materiële mag verleen en die geestelike mag van God kom. Hy stel die

70 Engelbert van Volkersdorf, *De Ortu, Progressu Et Fine Romani Imperii Liber*. Basialeae: Annem Operinum (1553), hoofstuk 2.

71 Marsilius van Padua, *Defensor Pacis*, I, 8, 12, 15.

72 Willem van Ockham, *Dialogus*, III, tr. 2, l. 2, 24.

73 Nicolaus van Cues, *De Concordantia Catholica*, III, 4 en Aeneas Sylvius Piccolomini, *De Ortu Et Auctoritate Imperii Romani*. In Schard pp. 314-328, hoofstuk 2 ondersteun dieselfde beginsel.

74 Ockham, *Octo Questiones*, II, 4-5; V, 6, VIII, 3.

75 Antonio de Rosellis, *Monarchia Summa De Potestate Imperatoris Et Papae*. In Goldast. DI, I, 56.

76 Nicolaus van Cusa, *De Concordantia Catholica*. In Schard, pp. 465-676, II, 19, III. Praef. en hoofstuk 4.

vraag of 'n vergaderde menigte wat eendragtig vergader nie 'n goddelike handeling verrig nie.⁷⁷ Die vrywillige onderwerping van die volk is die basis van die regeergesag. By Nicolaus beteken dit dat die bindende krag van wette tot die *concordantia subiectionalis eorum qui ligantur* teruggespoor kan word;⁷⁸ dat alle regeermag uit die *subiectio inferiorum* voortvloei⁷⁹ en dat dit *per viam voluntari subiectionis et consensus* ontstaan.⁸⁰

Ten einde menslike willekeur in politieke keuses aan bande te lê, aanvaar die Skolastici dat die onderdane as instrumente van God optree. Johannes Parisiensis (oorlede 1306) plaas die klem op die goddelike inspirasie van die volk;⁸¹ Marsilius van Padua begrond die reg van die volk om 'n regeerder aan te wys, in die feit dat God as finale Doeloorzaak (*causa remota*) werksaam is,⁸² terwyl Ockham die uitoefening van die goddelike mag in die hande van die volk plaas.⁸³ ⁸⁴Antonio de Rosellis herlei alle gesag tot God, welke gesag deur die volk as instrument uitgeoefen word.

Die reg om 'n regeerder aan te wys, ontwikkel mettertyd tot 'n kompetensie-beperkende reg van die volk om hul keuse in dié verband uit te oefen. Nicolaus van Cusa ken dié reg aan die volk toe in terme van die goddelike en natuurreg; volgens die wil van God ontstaan alle gesag om te regeer – in besonder dié van Konings en Keisers – *per viam voluntariae subiectionis et consensus*.⁸⁵ Dié reg word uitgebrei tot afsetting van regeerders in gevalle van noodsaak. Lupold van Bebenburg postuleer so 'n reg tot afsetting van 'n vors onder noodomstandighede.⁸⁶ Selfs in geval van 'n *rex maior populo* sou die volk aanspraak op sodanige reg kon maak. Ockham verklaar dat

77 Nicolaus van Cusa, *De Concordantia Catholica*, II, 5 en 15.

78 Nicolaus van Cusa, *De Concordantia Catholica*, II, 12.

79 Nicolaus van Cusa, *De Concordantia Catholica*, II, 13.

80 Nicolaus van Cusa, *De Concordantia Catholica*, III, 4.

81 Johannes Parisiensis, *Tractatus De Regia Potestate Et Papali* (1566). In Schard, pp. 142-224, hoofstukke 11 en 16: "populo faciente et Deo inspirante ..."

82 Marsilius van Padua, *Defensor Pacis*,. In Goldast. DI. II, 154-308, I, 9.

83 Willem van Ockham, *Dialogus*, III. In Goldast, M. *Monarchia Romani Imperii*. Tom. II, 398-957, Tr. 2, I. I, 27.

84 Antonio de Rosellis, *Monarchia Summa De Potestate Imperatoris Et Papae* (1611). In Goldast, M. I, pp. 252-556, I, 56: "imperium immediate a Deo, per medium tamen populi Romani, qui tanquam Dei minister et instrumentum eius iurisdictionem omnem in ipsum transtulit ..."

85 Nicolaus van Cusa, *De Concordantia Catholica*,. In Schard, pp. 465-676, III, 4.

86 Lupold van Bebenburg, *De Iure Regni Et Imperii* (1566),. In Schard, pp. 328-409, hoofstuk 17, (pp. 406-407).

ten spyte van die feit dat die Keiser bo die volk staan, die Koning bo die gemeenes en die Generaal van die Orde bo die geestelikes, mag die volk hom in geval van noodsaak van sy amp onthef.⁸⁷ Dié grond vir ontslag, sluit, volgens Antonio de Rosellis tirannie in. Hoewel die Keiser as *caput* bokant die Ryksvergadering verhewe is, word die uitsondering gemaak ingeval hy daarvan beskuldig word dat hy optree as *tyrannus et scandalizans universale bonum imperii saecularis*.⁸⁸

4.2 Die volk as draer van soewereine gesag

Thomas Aquinas ken soewereiniteit soms aan die volk, soms aan die heerser toe – afhangend van die grondwetlike bepalings van state.⁸⁹ Aquinas spreek hom ten gunste van die gemengde konstitusie uit wat onder die Joodse volk in Bybelse tye gefunksioneer het.⁹⁰ Hy pleit daarvoor dat monargie aan beperkings onderhewig gestel moet word, ten einde te verhoed dat dit in tirannie verval.⁹¹ Jacob Almain (oorlede c. 1515) ag dit versoenbaar met monargale gesag dat in Kerk en staat respektiewelik, die *congregatio nobelium* kompetent is om perke aan koninklike of pouslike gesag op te lê en om 'n koning te verhoor en sodanige koning van sy amp te onthef.⁹² Johannes Gerson (1363-1429) ag die politieke regeergesag hoër as alle individue, maar nie bokant die gemeenskap nie – 'n standpunt wat voortspruit uit sy postulering van twee gesagsfere, waarvan dié van die volk die mees uitgebreide is.⁹³ Op die vraag hoe die volkswil bepaal kan word, verklaar Marsilius van Padua dat die *voluntas* van die *universitas civium* wet word nadat dit uitdruklik in die *congregatio generalis* aangekondig is.⁹⁴ Dit is 'n handeling wat deur almal gemeenskaplik verrig word.⁹⁵ Volgens Nicholas van Cues is die volk 'n eenheid en tree as sodanig op⁹⁶ – 'n beginsel wat

87 Willem van Ockham, *Octo Quaestiones*, Goldast. Dl. II, 314-391, II, 7; VI, 2; III, 3

88 Antonio de Rosellis, *Monarchia Summa De Potestate Imperatores Et Papae*, Goldast. Dl. I, pp. 252-556, III, 16.

89 Summa Theologica II. I, q. 90, a. 3 en q. 97, a. 3.

90 Summa Theologica, II. I, q. 95, a. 4, en q. 105, a. I.

91 Thomas Aquinas, *De Regimine Principum Quatuor* (1633), I, 6.

92 Jacob Almain, *Comm. Ad Occam* (1706). In: Gerson, J. *Opera*. Dl. II., In Goldast. Dl. I, pp.588-647, q. I, c. 5 en 15.

93 Gerson, *Opera* (1606), II, p. 977 e.v.; p. 1131 e.v.

94 Marsilius van Padua, *Defensor Pacis*, I, 12-13.

95 Marsilius, *Defensor Pacis*, III, 6.

96 Nicolaus van Cusa, *De Concordia Catholica*, III, 4 en 41 en II, 12-13. Asook III, 4. Vgl. Ook Marsilius van Padua, *Defensor Pacis*, I, 12-13 en Ockham, *Dialogus*, I, 6 en 84.

Franciskus Patricius Senensis (oorlede 1494) uitdruk met die spreuk *multitudo universa potestatem habet collecta in unum, ... dismissi autem singuli rem suam agunt*.⁹⁷

5. Samuel Rutherford en die eenheidskultuur van die samelewing

5.1 Die ideaal van die *respublica Christiana*

Die insig dat die menslike samelewing nie die optelsom van 'n massa enkelinge is wat deur eksterne dwang tot 'n geordende staat saamgevoeg word nie, was reeds by Aristoteles teenwoordig. Die *polis* is beskou as die manifestering van die staatsgeheel synde 'n samelewingsinstelling waarvan individue en nie-staatlike samelewingsvorme die dele vorm. Die vertolking van die deel-geheel-relasie in die Middeleeuse staatsfilosofie is onderliggend tot die ideaal van die *Respublica Christiana* as 'n samelewingspersoon waarvan Kerk en staat deel vorm. Die Christelike gemeenskap is 'n *universitas* met 'n eie antropomorfe struktuur en persoonlikheid. Binne dié struktuur fungeer die ampte van die Kerk en die staat ter ordening van die mistieke *corpus*.

Die leemtes van die Middeleeuse staatsdenke is na die vroeg-moderne politieke denke oorgedra. Teen die middel van die sewentiende eeu het selfs die Reformatoriese staatsteorie gebuk gegaan onder 'n gebrekkige insig in die publiekregtelik gekwalifiseerde struktuur van die staat as geïndividualiseerde verbandspersoonlikheid, wat geroepe is om die veelheid van regsbelange in die samelewing onder leiding van die publieke geregtigheidsideaal te harmoniseer en normatief binne die begrensde kompetensierrein van die staat as 'n soewerein-in-eie-kring-samelewingsvorm te integreer. Ten spyte van Rutherford se begaandheid oor die bepaling van die normatiewe kompetensierrein van die staat se regeergesag, was sy staatsteorie steeds geskoei op die lees van die mistieke *corpus* van die samelewing as 'n eenheid wat sowel Kerk as staat omsluit en binne welke eenheidstruktuur die rol van die Kerk en staat ampsmatig aangedui is.⁹⁸

In die Middeleeuse staatsdenke het dié insluiting binne die eenheidsliggaam van die samelewing tot die hiërargiese ordening van samelewingsinstellings beslag gekry. Die uitvloeisel daarvan was dat Kerk en staat in 'n spanningsverhouding teenoor mekaar te staan gekom het. Ingevolge die

97 Franciskus Patricius Senensis, *De Institutione Reipublicae Argentinae*: Lazari: Zetzneri (1594) I, I, 5.

98 Rutherford, *Lex, Rex*, p. 82 e.v.

subsidiariteitsleer, geskoei op die twee-terreine-leer van natuur en genade, is die oppergesag aan die Kerk toegeken en die staat is as hoogste samelewingsinstelling op die terrein van die natuur beskou. Die hiërgargiese ordening van alle samelewingsvorme op natuurlike terrein, onder die staat, het by gebrek aan normatiewe kompensiebeperkings van die staatsmag, tot die universalistiese en absolutistiese implikasies gelei wat Rutherford in Maxwell se Skolastieke staatsteorie bemerk.

Ten einde die uitoefening van gesag deur politieke owerhede te begrens, maak Rutherford gebruik van die juridiese konstruksie van delegasie van owerheidsbevoegdheid. Alhoewel die regeerder oor meer gesag as die individu beskik, is die volk kollektief met meer gesag as die regeerder toegerus.⁹⁹ Die gesag waaroor die regeerder beskik, word van volksweë gedelegeer.¹⁰⁰ Kollektief beskou, beskik die volk dus oor meer gesag as dié waarmee die regeerder toegerus is. Die volk as eenheid geneem, stel dus die regeerder aan en dra die gesag aan die vors oor.¹⁰¹

5.2 *Die **populus as universitas** en die oorsprong van owerheids-gesag*

Rutherford neem egter steeds as uitgangspunt die menslike samelewing as universitas, wat as omvattende regspersoonlikheid alle samelewingsinstellings omvat¹⁰² en wat as enkele persoonlikheid regshandelinge verrig: “The university, properly, is no otherwise ruled by laws than the king is ruled by laws. The university, formally, is the complete politic body, endued with a nomothetic faculty, which cannot use violence against itself ...”¹⁰³ Ten einde die kerklike oppergesag te deurbreek, lê Rutherford klem op die ampskarakter van Kerk en staat; binne die mistieke volksgemeenskap verrig Kerk en staat die take en verpligtinge wat elk toekom ten behoeve van die *populus*. Rutherford beklemtoon die organiese aard van die volksgemeenskap en gebruik organiese metafore om die funksies van die onderskeie “ledemate” van die volksliggaam te verduidelik.¹⁰⁴

Die gebrek aan ’n normatiewe analise van die individualiteitstruktuur van die staat as regsverband, skep onsekerheid by Rutherford oor die normatiewe

99 Rutherford, *Lex, Rex*, p. 6 e.v.

100 Rutherford, *Lex, Rex*, p. 82 e.v.

101 Rutherford, *Lex, Rex*, pp. 19 e.v.; 82 e.v.

102 Kyk Rutherford, *Lex, Rex*, p. 12 e.v.; 71 e.v.; 85 e.v.

103 Rutherford, *Lex, Rex*, p. 161.

104 Bv. Rutherford, *Lex, Rex*, pp. 3, 4, 41, 63, 83, 102, 128, 131, 132, 147, 171, 226, 237, 295.

aanspraak van die staat op sy gesagsuitoefening as publiekregtelike verbandsentiteit. Enersyds maak Rutherford gewag van God se genadige beskikking deur die swaardmag ter bekamping van die voortwoekering van die sonde; andersyds spoor hy die gesag van die staat tot die volkswil terug. In die natuurstaat bestaan geen politieke gesagsrelasies nie – skynbaar omdat geen regering in dié staat nodig sou wees nie.¹⁰⁵ Bygevolg is politieke gesag die blyke van God se genadewerk met die mens ter behoud van die menslike samelewing.¹⁰⁶ Die vraag ontstaan vervolgens wat die bron van die politieke owerhede se gesag is.

Die *populus* is die draer van die owerheidsgesag, welke gesag aan die publieke ampsdraers oorgedra word.¹⁰⁷ Rutherford volg dus die weg van die eksponente van die Middeleeuse volksoewereiniteitsleer om die kompetensiegrense van die staatsgesag te bepaal. Die reg waaroor die *populus* by aanwysing van die regeergesag beskik, strek verder as slegs die plasingreg om politieke ampte te vul. Die beginsels van die Middeleeuse kontraksteorieë word deur Rutherford verbondsmatig met verwysing na Bybelse voorbeelde begrond. Die volk dra die reg om te regeer aan publieke ampsdraers oor en bind die gekose ampsdraers aan hul ampspligte deur 'n verbond tussen heerser en volk te postuleer. Die vraag op welke gronde die volk aanspraak op die verleende owerheidsgesag kan maak, word nie deur Rutherford aangespreek nie. Voorts verstrek Rutherford geen verduideliking van die wyse waarop die *populus* as 'n entiteit wat privaatregtelik tot stand kom, oor publiekregtelike kompetensies beskik nie. Sommige van Rutherford se tydgenote het die kollektiewe gesag van die *populus* as gemeenskapspersoon begrond in 'n kontrak tussen individue – 'n sogenaamde *pactum unionis*. Laasgenoemde vorm dan die regsbasis waarop die *populus* hul gesag saamsnoer en deur middel van 'n tweede regshandeling in die vorm van 'n *pactum subiectionis* aan die regeerampte oordra.¹⁰⁸

Wat is die verband tussen God se soewereine beskikkingswil en die soewereiniteit van die volkswil? Die spanning tussen die soewereiniteit van God en die wil van die volk is vanaf die Middeleeuse staatsfilosofie na die vroegmoderne politieke denke oorgedra. Hoewel die volkswil soewerein is, spruit alle gesag uit God se soewereine wilsbeskikking voort. Wat is die rol wat menslike verantwoordelikheid by politieke besluite vorm? Is daar nog enige ruimte vir menslike diskresie indien die volk se besluite aan God se

¹⁰⁵ Rutherford, *Lex, Rex*, p. 1 e.v.

¹⁰⁶ Kyk Rutherford, *Lex, Rex*, p. 1 e.v.

¹⁰⁷ Rutherford, *Lex, Rex*, pp. 3 e.v.; 85 e.v.; 92 e.v.

¹⁰⁸ Hy gebruik in hierdie verband organiese metafore (kyk Rutherford, *Lex, Rex*, p. 218 e.v.).

beskikkingswil onderworpe is? Dié probleem, wat ook in die politieke denke van Johannes van Salisbury teenwoordig was, kom ook by Rutherford prominent na vore. Die oplossing wat Rutherford aanbied, is skynbaar dié wat Johannes van Salisbury in sy werk *Policraticus* toepas: Die volk is slegs 'n instrument van God se werksaamheid tot die mate dat hul hul aan God se wil onderwerp en in ooreenstemming daarmee optree. Die onderwerping van elke individuele wil aan die wil van God is belangrik vir 'n gesonde gemeenskapslewe in die gemenebes. Die welsyn van die gemeenskap waarin die lede van die *respublica Christiana* as politieke organisme deel, staan nie los van die godsdienstige ingesteldheid van dié liggaam van gelowiges nie. Die nakoming van die voorskrifte van die *lex naturalis* en die *lex divina* onderskeidelik, is bepalend vir die vraag of die volksgemeenskap ooreenkomstig God se wil handel. Die teenoorgestelde is egter eweneens waar: 'n Ongelowige volksgemeenskap ondergrawe God se doel met die politieke lewe, verydél hul bestaansdoel en handel in stryd met God se wil.¹⁰⁹ Bygevolg bestaan daar 'n baie hegte verhouding tussen Kerk en staat. Die taak van die Kerk is om die volk as geloofsgemeenskap te versorg, te waak teen dwaalleer en om die volk as geloofsgemeenskap te versterk. Die staat het die taak om die Kerk te beskerm, die ware geloof te bely, en om die regsbelange van die volksgemeenskap te beskerm. Die ampsdraers van onderskeidelik Kerk en staat staan dus in 'n hegte verhouding tot mekaar en hul samewerking ter beskerming van die volksbelange is belangrik. Vir sover beide Kerk en staat aspekte (of dele) van die volksgemeenskap vorm, kan daar nie van soewereiniteit-in-eie-kring by dié twee samelewingsvorme sprake wees nie.

5.3. Politieke medeseggenkap en die *populus* as bron van owerheidsgesag

Die transformasie vanaf die privaatregtelike entiteit wat bloot uit 'n versameling individue bestaan, tot 'n kompetensieverlenende publieke verbandinstelling, bly in Rutherford se politieke denke problematies. Eerstens, word die verband tussen die gesagsdraer en die publiekregtelike burgerregte, as staatlike vryhede, binne die kader van die konstitusionele reg as onderdeel van die staatlike verbandsreg nie helder ingesien nie. Die publiekregtelike burgerregte bestaan as staatlike regte op politieke medeseggenkap. Die beginsels van politieke medeseggenkap wat die publiekregtelike burgerregte onderlê, veronderstel egter reeds die publieke ampsmagte en fungeer nie as bronne van sodanige gesag nie. By Rutherford kom die verwarring

109 Kyk bv. C.J. Nederman, "John of Salisbury's Political Theory". In C. Grellard & F. Lachaud (reds.), *A Companion to John of Salisbury*. Leiden/Boston: Brill (2015), p. 283 e.v.

van politieke medeseggenkap met die teoretiese owerheidsgesag skerp op die voorgrond, ingevolge waarvan demokratiese medeseggenkap tot gesagsbron verhef word.¹¹⁰

Ten einde oor politieke medeseggenkap te beskik, moet die burger oor die nodige publiekregtelike burgerregte beskik, naamlik politieke spraak-, pers-, vergader- en organisasievryheid. Asook politieke kritiek- en protesreg. As kroon op dit alles moet hulle oor die politieke kiesreg beskik, dit wil sê die reg om verkiesbaar te wees tot die owerheidsampte en die burgerverteenvoordigende staatsorgane (passiewe kiesreg), én die reg om te kies, oftewel stemreg (aktiewe kiesreg). Vir die polities mondige deelname aan die politieke prosesse in 'n land, moet hierdie regte op politieke medeseggenkap as grondregte van die regstaatlike demokrasie aanvaar word.

In beginsel kom Rutherford se gesagsbeskouing van aktiewe kiesreg uit die individualisme orent. Die owerheid se gesag kom uit die soewereine individu op, elke kieser is 'n medebron van owerheidsgesag en die beginsel van regering van die volk, deur die volk en vir die volk vir sover die kiesreg en owerheidsgesag saamval. By implikasie beteken dit dat elke persoon wat nie oor stemreg beskik nie, 'n onderdrukte onderdaan is, omdat dié persoon nie die medebron van die landswette is waaraan hy/sy gehoorsaamheid verskuldig is nie.

5.4 Politieke medeseggenkap as plasing-, toetsings- en juridiese bindingsreg

Rutherford se klem op die deelname van die burgers aan die proses ter aanwysing van die regeergesag, bring egter 'n sterker demokratiese element in die staatsteorie na vore as wat tot op dié stadium die gangbare mening was. Die klem op politieke medeseggenkap by Rutherford behels sowel 'n plasing- as toetsingsreg wat onderdane polities medeverantwoordelik vir die publieke ampsversorging van die owerheid maak. Die invloed wat die Reformatoriese staatsteoretikus, Johannes Althusius, op Rutherford se politieke standpunte uitgeoefen het, bring egter ook 'n derde politieke grondreg na vore – 'n reg wat vir die ontwikkeling van 'n normatiewe staatsteorie van groot belang is. Dié reg behels die aanspraak van die *populus* om die owerheid aan sy owerheidstaak en verantwoordelikhede te bind. In dié verband is die verbond wat die owerheid met die *populus* sluit en ook teenoor God aflê, van deurslaggewende belang. Die owerheid bind sigself aan God en volk om sy ampspligte onderhewig aan die reg uit te oefen. Verskillend van die Middeleeuse politieke kultuur – meestal monargisties gekonspieer –

110 Rutherford, Lex, Rex, pp. 208 e.v.; 218 e.v.; 262 e.v.; 361 e.v.

lê Rutherford die klem op die politieke verpligtinge en verantwoordelikhede op die skouers van die kiesers. Christelike kiesers is geroepe om te sorg dat hulle deur 'n Christelike owerheid en volgens Christelike politieke beginsels regeer word.

5.5 Politieke gesag en die privaatregtelike burgervryhede

Die herleiding van gesag na die volkswil laat in Rutherford se teorie bepaalde onduidelikhede. Op welke gronde sou die minderheid van die kiesersvolk aanspraak kon maak op gelykberegtiging deur die owerheid? Indien slegs die meerderheid se gesagsbelange aan die owerheid oorgedra word, is daar geen versekering dat die minderheid gelykberegtig sal word nie. By Rutherford word die politieke burgerregte ten koste van die klassieke burgervryhede, wat heg met die beginsel van soewereiniteit-in-eie-kring verbonde is, bevorder. Die afwesigheid van 'n normatiewe strukturaanduiding van die staat as samelewingsverband lei tot vervaging van die privaatregtelike burgervryhede wat as normatiewe grensaanduiders van owerheidsgesag funksioneer. Die klassieke burgervryhede verg van die kant van die owerheid die erkenning en eerbiediging van die grense van sy gesag in gebondenheid aan die normatiewe gesagstruktuur van die staat as regsverband. Die staatkundige waarborg vir die nie-staatlike lewensvryhede (oftewel burgervryhede) is primêr gegee in die eie-aard en die begrensdeheid van die owerheid se heerskapsgesag. Die owerheid staan dus onder verpligting om hierdie gesagsgrense in ere te hou.

Die Middeleeuse ideaal van die Christelike gemeenskap waarin die kerklike en staatsampte in harmonie funksioneer, tree by Rutherford sterk na vore. As sodanig onderskei Rutherford nie tussen die staat en die Kerk as samelewingsvorme – synde twee individualiteitstrukture wat soewerein-in-eie-kring funksioneer – nie. Die Christelike gemeenskap is vir Rutherford 'n enkele sfeer waarin die onderskeie ampte van Kerk, staat en gesin naas mekaar bestaan. By Rutherford is die volkseenheid voorts 'n selfstandige regentiteit wat oor gesag beskik en welke gesag deur die volksgemeenskap aan politieke regeerders oorgedra word.

6. Samevatting

Die Reformatoriese politieke filosoof, Samuel Rutherford, se werk *Lex, Rex* was 'n belangrike katalisator van regstaatlike demokrasie. Enersyds het Rutherford nie volkome met die Middeleeuse Skolastiek gebreek nie. Die Aristoteliese onderbou van die Skolastieke denke het 'n voortgaande impak op

die vroeg-moderne denke oor die staat gehad. Dit was veral die Middeleeuse volksoewereiniteitsleer, gekoppel aan die idee van die volksgemeenskap as 'n *Respublica Christiana*, wat 'n bekoring vir Reformatoriese denkers soos Rutherford gehad het. Binne die eenheid van die volksgemeenskap tree Kerk en staat as twee terreine van die volkslewe na vore. Die spanning tussen God se soewereine beskikkingswil en die oppergesag van die volk, is vanuit die Middeleeuse eenheidskultuur na Rutherford se politieke denke oorgedra. Dié spanning kan slegs opgelos word deur die volkswil langs kerklike weë aan God se wil te onderwerp. Sowel die Kerk as die staat speel in hierdie verband 'n belangrike rol om die volksgemeenskap, as 'n oorkoepelende geheel, aan die *lex naturalis* en die *lex divina* te onderwerp. Soortgelyk as die Middeleeuse gemeenskapsbeskouing, vertoon Rutherford se politieke denke 'n wesenlike gebrek aan normatiewe begrensing van die staatsmag – 'n leemte wat onontwykbare universalistiese trekke vertoon.

Ten spyte van die gebrek aan 'n normatiewe begroning van soewerein-in-eie-kring-kompetensies, dra Rutherford se werk sterk beklemtoning van die ampskarakter van die gesag wat deur politieke gesagsdraers uitgeoefen word. Voorts geniet die politieke platings-, verantwoordings- en bindingsregte van onderdane 'n belangrike rol in Rutherford se werk. Vanweë die gebrek aan normatiewe begrensing van staatskompetensies, word die burgerlike vryheidsregte egter op die agtergrond geskuif en ontvang nie die klem wat die leemtes van die Skolastieke politieke denke effektief kan ondervang nie.

Bibliografie

Klassieke en Middeleeuse bronne

AEGIIDIUS ROMANUS. 1556. *De Regimine Principum*. Dl. III. Romae: Antonium Bladum.

ALVARIUS PELAGIUS. 1560. *De Planctu Ecclesiae*. Venetiis: Francisci Sansovini et Sociorum.

ANTONIO DE ROSELLIS. 1611. *Consilarii Caesarei, Monarchia*. In M. Goldast, (red.), *Monarchia S. Romani Imperii ...* Hanoviae: Thomae Willerij, Impensis Conradi, pp. 252-556.

THOMAS AQUINAS. 1633. *De Regimine Principum Quatuor*. Lugduni Batavorum: Ex Officina Joannis Maire.

THOMAS AQUINAS. 1947. *Summa Theologica*. Vertaal deur die Fathers of the English Dominican Province. Geen plek van uitgawe vermeld: Benziger Bros.

-
- THOMAS AQUINAS. 2007. *Commentary on Aristotle's Politics*. Vertaal deur R.J. Regan. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company Inc.
- AUGUSTINUS TRIUMPHUS. 1684. *Summa De Potestate Ecclesiastica*. Romae: Georgij Ferrarij.
- ARISTOTELES. 1921. *Politica*. Vertaal deur B. Jowett. Oxford: Clarendon Press.
- ARISTOTELES. 1925. *Ethica Nicomacheia*. Vertaal deur W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press
- AURELIUS AUGUSTINUS. 1947. *De Staat Gods*. Vertaal deur J. Wytzes. Kampen: J.H. Kok N.V.
- BONIFACIUS. 1692. *Annales Ecclesiastici*. Tomus XIII. Coloniae Agrippinae: Ionnis Wilhelmi Friessem.
- DANTE ALIGHIERI. 1879. *De Monarchia*. Vertaal deur F.J. Church. London: Macmillan and Co.
- PETRUS DE ANDLO. 1612. *De Imperio Romano Regis Et Augusti Creatione ...* Argentorati: Josiae Rihelij Haerendum.
- ENGELBERT VAN VOLKERSDORF. 1725. *De Regimine Principum*. Libri, seu Tract. VII. Ratisbonae: Joannis Conradi Peezi.
- FLINN, R. 1978-1979. Samuel Rutherford and Puritan Political Theory. *The Journal for Christian Reconstruction*, vol. 5, p. 49.
- FRANCIS PATRICIUS SENENSIS. 1582. *De Regno Et Regis Institutione*. Liber II. Prisiis: Aegidium Gorbinum.
- JOHANNES GERSON. 1606. *Opera*. Secunda Pars. Parisiis: Cum Privilegio Regis.
- JOHANNES GERSON. 1706. *Opera Omnia*. Tomus secundus. Antwerpiae: Sumptibus Societatis.
- GIERKE, O. 1873. *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. Zweiter Band. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- GIERKE, O. 1881. *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. Dritter Band. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- GIESEBRECHT, H. VON. 1868. *Sitzungsberichte der Königl. Bayer. Akademie der Wissenschaften zu München*. Vol. III. München: F. Strauss.
- GREGORIUS, VII. 1865. *Monumenta Gregoriana*. In Jaffé, P. (red.), *Bibliotheca Rerum Germanicarum*. Tomus II. Barolini: Apud Weidmannos, pp. 1-576.

- HUGO FLORIACENSIS. 1566. *Tractatus De Regia Sacerdotali Dignitate*. Basel: Cum. Caes. Gratia privilegia.
- INNOCENTIUS III. 1855. *Opera*. In J.-P. Migne, (red.), *Patrologiae Cursus Completus*. Tomus 214-217. Venit: Petit-Montrouge.
- JACOB ALMAIN. 1706. *De Potestate Ecclesiastica & Laica*. In: Johannes Gerson, *Opera Omnia*. Tomus Secundus. Antwerpia: Sumptibus Societatis, pp. 1014 e.v.
- JOHANNES PARISIENSIS. 1566. *Tractatus De Potestate Regia & Papali*. In *De Iurisdictione, Autoritate, Et Praeeminentia Imperiali, Ac Potestate*. Basel: Geen uitgewery vermeld, pp. 142-224.
- JOHANNES VAN SALISBURY. 1992. *Policraticus*. J. Nederman (red.). Cambridge: Cambridge University Press.
- LESNOFF, M. 1990. (red.), *Social Contract Theory*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- LUPOLD VON BEBENBURG. 1566. *De Iure Regni & Imperii*. In S. Schard (red.), *De Iurisdictione, Autoritate Et Praeeminentia Imperiali, Ac Potestate*. Vol. I. Basiliae: Cum Caes. Maiest., pp. 328-410.
- MARSILIUS VAN PADUA. 1612. *Defensor Pacis Rationem ...* Francofurti: Matthiae Beckeri.
- NICOLAUS VAN CUSA. 1566. *De Concordia Catholica*. In S. Schard, (red.), *De Iurisdictione Et Praeeminentia Ac Potestate Ecclesiastica*. Basiliae: Cum Caes. Maest. Gratia & Privilegio, pp. 465-676.
- WILLEM VAN OCKHAM. 1668. *Octo Quaestiones*. In: M. Goldast, *Monarchia Romania Imperii*. Vol. II. Frankfurt: Johann-David Zunnerum, pp. 314-391.
- WILLEM VAN OCKHAM. 1668. *Dialogus*. In M. Goldast, *Monarchia Romania Imperii*. Vol. II. Frankfurt: Johann-David Zunnerum, pp. 398-957.
- PTOLEMAEUS VAN LUCCA. 1630. *Voltooi Thomas Aquinas, se De Regimine Principum*. Lugduni Batavorum: Joannes Maire.
- AEGIDIUS ROMANUS A. 1498. *De Regimine Principum*. Libri. III. Venisië: Simon Bevilacquaes.
- SCHARD, S. 1566. *De Iurisdictione, Autoritate Et Praeeminentia Imperiali, Ac Potestate*. Basel: Geen uitgewer vermeld.
- AENEAS SYLVIUS. 1566. *De Ortu Et Auctoritate Imperii Romani*. In S. Schard, (red.), *De Iurisdictione, Autoritate Et Praeeminentia Imperiali, Ac Potestate*. Basiliae: Geen Uitgewer vermeld, pp. 314-328.

ENGELBERT VAN VOLKERSDORF. 1553. *De Ortu, Progressu Et Fine Romani Imperii Liber*. Basiliae: Geen uitgewer vermeld.

ENGELBERT VAN VOLKERSDORF. 1735. *De Regimine Principum*. J.G.T. Huffnagl. Ratisbonae: Joannis Conradi Peezi.

Sekondêre en resente bronne

DE FREITAS, S.A. 2003. Samuel Rutherford on the Law and Covenant. LL.M.-verhandeling, Universiteit van die Vrystaat.

DE FREITAS, S.A. 2014. Law and Federal-Republicanism: Samuel Rutherford's Quest for a Constitutional Model. LL.D.-proefskrif, Universiteit van die Vrystaat.

DOOYEWEERD, H. 1957. *A New Critique of Theoretical Thought*. Dl. III. Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing Company.

GOSELIN, M. 1853. *The Power of the Pope During the Middle Ages*. Vol. II. Vertaling deur M. Kelly. Baltimore: J. Murphy & Co.

HALL, D. 1996. *Saviour or Servant? Putting Government in its Place*. Oak Ridge: The Covenant Foundation.

JAFFÉ, P. (red.). 1865. *Bibliotheca Rerum Germanicarum*. Tomus Secundus. *Monumenta Gregoriana*. Berolini: Apud Weidmannos.

JOHANNES ALTHUSIUS, J. 1965. *Politics*. Vertaal deur F.S. Carney. London: Eyre & Spottiswoode.

MACLEAR, J.F. 1965. Samuel Rutherford: The Law and the King. In G.L. Hunt (red.), *Calvinism and the Political Order*. Philadelphia: The Westminster Press, pp. 65-87.

MIGNE, J.-P. (Red.). 1855. *Patrologiae Cursus Completus*. Tomus 214-217. Venit: Petit-Montrouge.

NEDERMAN, C.J. 2015. John of Salisbury's Political Theory. In C. Grellard & F. Lachaud (Eds.), *A Companion to John of Salisbury*. Leiden/Boston: Brill, pp. 258-288.

MERIAN, C.E. 2001. *History of the Theory of Sovereignty Since Rousseau*. Kitchener: Batoche Books.

PERNICE, A. 1878. *Marcus Antistius Labeo. Das Römische Privatrechts in ersten Jahrhunderte*. Dl. I. Halle: Max Niemeyer.

RUTHERFORD, S. 1965. *The Law and the King*. Geredigeer deur G.L. Hunt. Philadelphia: The Westminster Press.

RUTHERFORD, S. 2009. *Lex, Rex, or The Law and the Prince*. Colorado: Portage Publications.

SCHAEFER, F. 1985. *The Complete Works of Francis Schaefer: A Christian Worldview*. 2de Uitgawe. Wheaton: Paternoster Press.

SCHARPFF, F.A. 1871. *Der Kardinal und Bischoff Nicolaus von Cusa*. Tübingen: Verlag von H. Laupp'schen.

STUMPF, T. 1865. *Die politischen Ideen des Nicilaos von Cues*. Köln: J. Bachem.